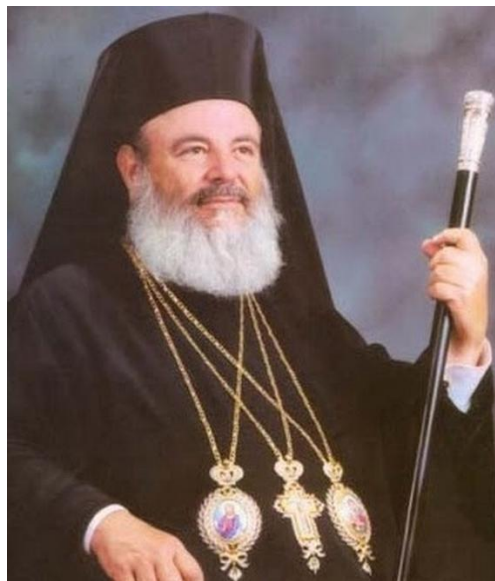

Ιερά Μητρόπολη Δημητριάδος και Αλμυρού
Σχολή Βυζαντινής Μουσικής

Εργασία Διπλωματικών Εξετάσεων

Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χριστόδουλος
και η σχέση του με την
Βυζαντινή Εκκλησιαστική Μουσική

Γεώργιος Τσάρας
Βόλος 2025

Αφιερώνεται
Στο διδάσκαλό μου Αλκιβιάδη
Τον γεωργό της μουσικής μου καλλιέργειας

Περιεχόμενα

Α΄ Κεφάλαιο

Η σχέση του κλήρου με την βυζαντινή μουσική

1. Εισαγωγή - Η υμνολογία στην εκκλησία..... σελ.4
2. Σπουδαίοι Μητροπολίτες και επίσκοποι μέχρι τον 19ο αιώνα..... σελ.5
3. Σπουδαίοι Μητροπολίτες και επίσκοποι του 20^{ου} αιώνα..... σελ.8

Β΄ Κεφάλαιο

Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος κυρός Χριστόδουλος

1. Βιογραφικό..... σελ.12
2. Η σχέση του με τη βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική..... σελ.14
3. Συγγραφή εγχειριδίων – εγκύκλιοι..... σελ.19
4. Ηχογραφήσεις..... σελ.21

Επίλογος..... σελ.22

Βιβλιογραφία..... σελ.23

Ευχαριστίες..... σελ.23

Α' Κεφάλαιο

Η σχέση του κλήρου με την βυζαντινή μουσική

1. Εισαγωγή – Η Υμνολογία στην Εκκλησία

Αρχή της λατρευτικής ζωής της Εκκλησίας και πρώτη σύναξή της αποτελεί ο Μυστικός Δείπνος, όπως διαπιστώνουμε στο κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο: «*Καὶ ὑμνήσαντες ἐξῆλθον εἰς τὸ ὄρος*» (Ματθ. 26,30). Έχοντας την παρακαταθήκη του Κυρίου ως πρότυπο, οι Απόστολοι και μετέπειτα οι Αποστολικοί Πατέρες θέσπισαν τα *Κυριακά* ως λατρευτική σύναξη τέλεσης του μυστηρίου την Θείας Μεταλήψεως με την συνοδεία μουσικών ὕμνων. Οι επίσκοποι, ως προεστοί αυτών των ακολουθιών, έδειξαν ιδιαίτερη μέριμνα για το τυπικό αυτών των συναθροίσεων. Έπλασαν ακολουθίες αποτελούμενες από ευχές και δεήσεις προς τον Θεό, ενώ παράλληλα επέλεξαν ή συνέταξαν ὕμνους, οι οποίες είτε θα εκφωνούνταν, είτε θα απαγγέλλονταν εμμελώς, είτε θα ψάλλονταν από το σύνολο της συνάξεως.¹

Ξεκινώντας, θα έπρεπε να σημειωθεί ότι, η Υμνογραφία, η Λειτουργική και η Μουσική σήμερα αποτελούν, η κάθε μια από μόνη της, σημαντικές ιερές εκκλησιαστικές τέχνες, των οποίων η πορεία επηρεάστηκε σημαντικά, τόσο από κληρικούς και μοναχούς όσο και από Λόγιους και φωτισμένους Ιεράρχες. Τους πρώτους αιώνες η διάκριση ανάμεσά τους υπήρξε κατά κάποιο τρόπο «θολή», ενώ η μία υπεισέρχονταν στην άλλη χωρίς αυτό να δημιουργεί πρόβλημα. Ωστόσο, η ιστορική πορεία της Εκκλησίας μέσα στους αιώνες, οι κατά καιρούς ανάγκες της και η κατά τόπους ελευθερία των Χριστιανών να λατρεύουν τον Θεό, να δογματίζουν και να ασκούν τις τέχνες αυτές, μάς επιτρέπουν σήμερα να τις ορίζουμε διακριτά, να τις μελετούμε και να τις ερευνούμε ιστορικά.

Διαχρονικά, οι Επίσκοποι, κληρικοί και μοναχοί που μερίμνησαν για την ανάπτυξη των προαναφερθέντων ιερών τεχνών διαπίστωσαν την ανάγκη δημιουργίας κλίματος Κατάνυξης και Δοξολογίας κατά την διάρκεια των Ιερών Ακολουθιών. Ορμώμενοι από αυτό καταστρώνουν ένα σύστημα μουσικής το οποίο θα εξυπηρετεί αυτές τις ανάγκες. Η τέχνη της μουσικής εμφανίζεται και εξελίσσεται στην περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και έτσι αργότερα λαμβάνει το όνομα *Βυζαντινή*.

¹ «Μαρτυρείται πως «ο αποστολικός Πατέρας Ιγνάτιος ο θεοφόρος έταξε την εκκλησία σε δύο μουσικούς χορούς και συνέταξε τα Αντίφωνα και τα εις αυτά ψαλλόμενα «Ταις πρεσβείαις της Θεοτόκου» και «Σώσον ημάς Υιέ Θεού» που ως Ακροστίγια υπέψαλλε ο λαός». Γεωρ. Παπαδοπούλου, Ιστορική επισκόπηση της Βυζαντινής Εκκλησιαστικής Μουσικής, σελ.75

Με την εμφάνιση, λοιπόν, της Βυζαντινής Μουσικής ως τέχνης, η ύμνηση από τον λαό καθίσταται δύσκολη. Με δεδομένο το γεγονός ότι η μουσική δεν μπορεί πλέον να απαλειφθεί, καθώς «ενδύει» ασματικά τις ακολουθίες με άριστο τρόπο και ικανοποιεί τον απώτερο στόχο της ακολουθίας – να δημιουργήσει συνθήκες προσευχής και περισυλλογής – η ψαλμώδηση των ποικίλων ύμνων της λατρείας περιορίζεται μόνο στους γνώστες της τέχνης. Με αυτόν τον τρόπο, η μουσική περνάει στα χέρια μόνο λίγων καλλίφωνων Πατέρων, ενώ αργότερα, λόγω του διπλού ρόλου του κλήρου – να τελεί ταυτοχρόνως την ιεροπραξία και την ύμνηση – η τέχνη της Βυζαντινής Μουσικής παραχωρείται σε μοναχούς και λαϊκούς, οι οποίοι συγκροτούν τον θεσμό του *Ιεροψάλτη*.

Παρόλο που σήμερα η άσκηση της τέχνης της Βυζαντινής Μουσικής θεωρείται πως ανήκει στον ιεροψάλτη, όπως αναφέραμε νωρίτερα, οι βάσεις και η εξέλιξη της ανάγονται στον κλήρο, ενώ οι κληρικοί που ήταν προικισμένοι με το τάλαντο της μουσικής ανέκαθεν την εξασκούσαν. Στη συνέχεια της εργασίας θα κάνουμε αναφορά στους σημαντικότερους Πατριάρχες, Μητροπολίτες κι Επισκόπους, οι οποίοι καλλιέργησαν ανά τους αιώνες την Εκκλησιαστική Μουσική, εστιάζοντας περισσότερο σε φυσιογνωμίες του 20^{ου} αι. και ιδιαίτερα στον μακαριστό αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος κυρό Χριστόδουλο.

2. Σπουδαίοι Μητροπολίτες και Επίσκοποι μέχρι τον 19^ο αιώνα

Θεοφάνης Α΄ (Καρύκης) Πατριάρχης Κων/πόλεως (α΄ μισό του 16^{ου} αι. - 1597)

Ο Θεοφάνης ο Α΄ (Καρύκης) υπήρξε εξέχων κληρικός του τέλους του 16^{ου} αιώνα με καταγωγή από την Αθήνα. Υπηρέτησε αρχικά ως πρωτοψάλτης και λόγιος στη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία ενώ στη συνέχεια εξελέγη Μητροπολίτης Φιλίππουπόλεως (1585) και έπειτα Αθηνών (1593). Το 1597 εξελέγη Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, αλλά η θητεία του ήταν σύντομη, καθώς απεβίωσε μόλις λίγες εβδομάδες μετά, την 26η Μαρτίου 1597.

Ο Θεοφάνης διακρίθηκε και στον τομέα της Βυζαντινής Εκκλησιαστικής Μουσικής ως μελωδός και υμνογράφος. Ανήκε σε έναν κύκλο εκκλησιαστικών μουσικών που συνέθεταν και διέσωζαν μελωδίες σε μια εποχή όπου η μουσική γνώριζε ανανέωση και συγχρόνως συστηματική καταγραφή. Έργα του διασώζονται σε χειρόγραφα και ακολουθίες με χαρακτηριστικά παραδείγματα τα Αργά Πασαπνοάρια και άλλα λειτουργικά μέλη όπως το «*τονισθέν άμα και καλλωπισθέν*» Ειρμολόγιό του

και τα έργα στο Παπαδικό μέλος. Η συμβολή του στη διαμόρφωση του υμνογραφικού ύφους της περιόδου είναι αξιοσημείωτη, καθιστώντας τον μια εξέχουσα μορφή στη μετάβαση της βυζαντινής μουσικής από την ύστερη περίοδο στη νεότερη.

Γερμανός Νέων Πατρών (περ. 1620–1685)

Ο Γερμανός γεννήθηκε γύρω στα 1620–1625 στον Τύρναβο της Θεσσαλίας. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του στην γενέτειρά του, μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, όπου διδάχτηκε την ψαλτική τέχνη από τους περίφημους μελοποιούς και διδασκάλους, Γεώργιο Ραιδεστηνό και Χρυσάφη τον Νέο. Υπηρέτησε ως Μητροπολίτης Νέων Πατρών (σημερινή Υπάτη) από το 1670, διακρινόμενος για τη μουσική του παιδεία και τη δράση του ως μελοποιός και ψαλμωδός.

Το μουσικό του έργο περιλαμβάνει συνθέσεις κατά το πατριαρχικό ύφος, ιδιαίτερα δοξαστικά, στιχηρά και ειρμολογικά μέλη. Θεωρείται, ακόμη, μαζί με τον μαθητή του Μπαλάσιο, Ιερέα και Νομοφύλακα, ο κύριος διαμορφωτής του είδους των καλοφωνικών ειρμών. Ορισμένα από τα έργα του διασώθηκαν σε χειρόγραφα και αντιγράφηκαν από κατοπινούς μελουργούς. Θεωρείται από τους τελευταίους λόγιους ιεράρχες της Τουρκοκρατίας, οι οποίοι καλλιέργησαν τη Βυζαντινή μουσική, όχι απλώς ως κληρική υποχρέωση, αλλά ως καλλιτεχνική και θεολογική έκφραση.

Χρυσάνθος εκ Μαδύτων (περ. 1770 – 1846)

Ο Χρυσάνθος γεννήθηκε στη Μάδυτο της Θρακικής Χερσονήσου και σπούδασε Βυζαντινή Μουσική στην Κωνσταντινούπολη, μαθητεύοντας κοντά στον Πέτρο Βυζάντιο. Ήταν πολύγλωσσος, γνώστης της ελληνικής, λατινικής και γαλλικής γλώσσας και είχε εμβαθύνει τόσο στην ευρωπαϊκή όσο και στην Αραβοπερσική μουσική. Διέπρεψε ως μουσικός και θεωρητικός, κατέχοντας δεξιοτεχνία στον ευρωπαϊκό πλαγιάυλο και το αραβοπερσικό νέι.

Το 1820 εξελέγη Μητροπολίτης Δυρραχίου, ενώ αργότερα υπηρέτησε ως Μητροπολίτης Σμύρνης και Προύσης. Το 1814, μαζί με τον Γρηγόριο Λαμπαδάριο και τον Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα ανέπτυξε τη Νέα Μέθοδο αναγραφής της Βυζαντινής Μουσικής. Συνέγραψε το «Μέγα Θεωρητικόν της Μουσικής», το οποίο εκδόθηκε το 1832 στην Τεργέστη και θεωρείται θεμελιώδες έργο για τη μελέτη της Βυζαντινής μουσικής.

Αθανάσιος (Κασσαβέτης) Δημητριάδος και Ζαγοράς (β' μισό του 18^{ου} αι. – 1821)

Το 1794 ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γεράσιμος προβιβάζει την Αρχιεπισκοπή Δημητριάδος σε Μητρόπολη, χειροτονώντας Μητροπολίτη τον Αθανάσιο (Κασσαβέτη), τον επονομαζόμενο «Κύπριο» και προσαγορευόμενο «*Μητροπολίτης Δημητριάδος και Ζαγοράς, υπέρτιμος και έξάρχος Πελασγών*» (1794 – 1821).

Η παρουσία του Αθανασίου στην ποιμαντορία της νεοσύστατης Μητρόπολης αποτέλεσε μία ευτυχή συγκυρία για τα μουσικά δρώμενα της τοπικής εκκλησίας, καθώς υπήρξε ένας γνήσιος θεραπευτής της Ψαλτικής Τέχνης. Εκτός από μελοποιός, έχει καταγραφεί ότι ο Ιάκωβος Πρωτοψάλτης συνέγραψε το Δοξαστάριο, «*δι' αίτησεως*» του Μητροπολίτου Δημητριάδος, ο οποίος παρεπιδημούσε εκείνη την εποχή στην Κωνσταντινούπολη.

Τα ιστορικά στοιχεία για τους Ιεράρχες που ασχολήθηκαν με την Βυζαντινή Μουσική είναι τις περισσότερες φορές φτωχά και επιγραμματικά. Οι ονομαστοί Ιεράρχες έχουν μείνει στην ιστορία όχι από κάποιον βιογράφο, ο οποίος θα άφηνε σπουδαίες πληροφορίες για την ζωή τους, αλλά από το μουσικό έργο που άφησαν κληρονομιά στα μεγάλα και ιστορικά αναλόγια. Γι' αυτό παρατίθεται στη συνέχεια συγκεντρωτικός πίνακας με τους περισσότερους γνωστούς και σπουδαίους Ιεράρχες, αρχίζοντας από τον 16^ο αιώνα για λόγους οικονομίας της εργασίας.

Όνομα	Τίτλος	Χρονολογία	Έργα
Μάξιμος Μαργούνιος	Επίσκοπος Κυθήρων	16 ^{ος} αι.	Στιχηρά, τροπάρια, κανόνες
Ιερεμίας ο Τρανός	Πατριάρχης Κων/πόλεως	16 ^{ος} αι.	
Γαβριήλ Σεβήρος	Επίσκοπος Φιλαδελφείας	1541–1616	
Μελέτιος Πηγάς	Πατριάρχης Αλεξανδρείας	1549–1601	
Αθανάσιος Τορνόβου	Αρχ/πος & Πατρ. Κων/πόλεως	16 ^{ος} αι.	Χερουβικά, Κοινωνικά, Πολυχρονισμοί
Ιερεμίας Χαλκηδόνας	Μητροπολίτης Χαλκηδόνας	16 ^{ος} αι.	Χερουβικά (μέσω μαθητή), επιμέλεια μελοποιών
Θεοφάνης Καρύκης	Πατριάρχης Κων/πόλεως	1595	Πασαπνοάριον Όρθρου, έργα στο Παπαδικό μέλος
Νεκτάριος Ιεροσολύμων	Πατριάρχης Ιεροσολύμων	1602–1676	
Δοσίθεος Ιεροσολύμων	Πατριάρχης Ιεροσολύμων	1669	
Χρυσάνθος Νοταράς	Πατριάρχης Ιεροσολύμων	†1730	
Γεράσιμος Αλεξανδρείας	Πατριάρχης Αλεξανδρείας	1623–1643	Ασματικοί κανόνες, ιδιόμελα, στιχηρά
Μελχισεδέκ Ραιδεστού	Επίσκοπος Ραιδεστού	17 ^{ος} αι.	Πολλά αργά μαθήματα
Γερμανός Νέων Πατρών	Αρχιεπίσκοπος	17 ^{ος} αι.	Αργόν Στιχηράριον, Επιτάφιος «Τον ήλιον κρύψαντα», Χερουβικά
Αθανάσιος Πατελάριος	Πατριάρχης Κων/πόλεως	17 ^{ος} αι.	Καλοφωνικοί Ειρμοί
Ιωακείμ Βιζύης	Αρχιεπίσκοπος	17 ^{ος} αι.	Χερουβικά και Κοινωνικά
Μελέτιος Αθηνών	Μητροπολίτης Αθηνών	1661–1714	
Διονύσιος Τραπεζούντιος	Αρχ/πος Χαλδείας	περ. 1760	Ιδιόμελα

Εφραίμ Αθηναίος	Πατριάρχης Ιεροσολύμων	18 ^{ος} αι.	Θεοτοκία
Ανθίμος Ιεροσολύμων	Πατριάρχης Ιεροσολύμων	†μετά το 1784	
Κύριλλος Τήνου	Αρχιεπίσκοπος	18 ^{ος} αι.	Χερουβικά, Κοινωνικά, Εγχειρίδιο περί καθ'ημάς μουσικής
Κύριλλος Σινά	Αρχιεπίσκοπος Σινά	18 ^{ος} αι.	
Νικηφόρος Θεοτόκης	Επίσκοπος Χερσώνος	1736–1800	
Ιωακείμ Πάριος	Αρχιεπίσκοπος	18 ^{ος} αι.	
Χρυσάνθος –	Μητροπολίτης Γάνου και Χώρας	19 ^{ος} αι.	
Παναρέτος –	Μητροπολίτης Ηρακλείας	19 ^{ος} αι.	

3. Σπουδαίοι Μητροπολίτες και Επίσκοποι του 20^{ου} αιώνα

Η εκκλησία της Ελλάδος μετά τον 19^ο αιώνα έχει να καυχηθεί για σπουδαίους λόγιους, πολυγραφότατους αλλά και μουσικά άριστα καταρτισμένους Ιεράρχες με πλούσιο συγγραφικό έργο, τόσο σε λογοτεχνικό, πνευματικό, θεολογικό αλλά και μουσικό επίπεδο.

Σερβίων και Κοζάνης Διονύσιος Ψαριανός

Ο Μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης, Διονύσιος (κατά κόσμον Νικόλαος Ψαριανός) γεννήθηκε στις 31 Μαρτίου 1912 στον Πιτροφό της Άνδρου, ως πρωτότοκος από τα δεκαπέντε παιδιά του ιερέα Λεωνίδα Ψαριανού και της Μαριγώς. Σπούδασε στη Θεολογική Σχολή Αθηνών (αποφοίτησε το 1942) και μοναχός χειροτονήθηκε το 1934 στον Πόρο. Ακολούθησε σταδιοδρομία: διάκονος (1934), πρεσβύτερος (1945), πρωτοσύγκελος σε Μαντινεία και Αρχιεπισκοπή Αθηνών και το 1952 χειροτονήθηκε βοηθός Επίσκοπος Ρωγών. Το 1957 εξελέγη Μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης, θέση στην οποία παρέμεινε έως την κοίμησή του στις 7 Δεκεμβρίου 1997. Κατά τη μακρόχρονη ποιμαντορία του, ανέπτυξε εκκλησιαστική δράση στην επαρχία (ιδρύματα, σχολές), συνέβαλε στην τοπική διοίκηση της Εκκλησίας και ενέπνευσε την ίδρυση σχολής Βυζαντινής μουσικής που φέρει το όνομά του στη Μητρόπολη.

Ο Διονύσιος Ψαριανός υπήρξε πολυγραφότατος, με έργα που καλύπτουν όλα τα επίπεδα του ορθοδόξου εκκλησιαστικού γραπτού λόγου. Παράλληλα με το ποιμαντικό και πνευματικό του έργο ως Αρχιερέας, δημιούργησε πλούσιο συγγραφικό έργο, έμμετρο και πεζό, ενώ διακρινόταν και για την αγάπη του για την παραδοσιακή, τη βυζαντινή και τη λόγια μουσική. Το 1970 ίδρυσε το Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, συμβάλλοντας σημαντικά στη μελέτη, διατήρηση και προώθηση της βυζαντινής μουσικής παράδοσης. Εκοιμήθη εν Κυρίω στις 7 Δεκεμβρίου 1997, αφήνοντας πίσω του μια πλούσια πνευματική παρακαταθήκη και ένα σημαντικό έργο στην Εκκλησία της Ελλάδος.

Παρακάτω παρατίθενται ορισμένα σημαντικά του έργα σε σχέση με την μουσική και τη λειτουργική της Εκκλησίας.

- Η Θεία Λειτουργία, Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1996, σελ. 437, ISBN 960-315-241-2
- (μετάφραση) Η Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2001, σελ. 93, ISBN 960-315-129-7
- (επιμέλεια) Αρχιερατικών. Περιέχον τας θείας και ιεράς Λειτουργίας Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Βασιλείου του Μεγάλου και την των Προηγιασμένων έτι δε τας Τάξεις πασών των χειροτονιών, τας ακολουθίας του αρραβώνος και του γάμου, της κηδείας και του μνημοσύνου και ετέρων τινών ευχών διατάξεις, Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1994, σελ. 141, ISBN 960-315-151-3.
- (επιμέλεια) Ακολουθία και βίος της οσιομάρτυρος του Χριστού μητρός ημών Φιλοθέης της Αθηναίας ψαλλομένη τη 19^η Φεβρουαρίου, Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, σελ. 77, ISBN 960-315-240-4.

Πατρών Νικόδημος Βαλληνδράς

Ο Μητροπολίτης Πατρών Νικόδημος Βαλληνδράς (κατά κόσμον Νικόλαος Βαλληνδράς) γεννήθηκε στην Αθήνα στις 2 Φεβρουαρίου 1915 και υπήρξε μια από τις πιο μελετηρές και πνευματικές φυσιογνωμίες της Εκκλησίας της Ελλάδος κατά τον 20^ο αιώνα. Με στέρεη θεολογική κατάρτιση αποφοίτησε από τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1936 και χειροτονήθηκε διάκονος το 1939 και πρεσβύτερος το 1944.

Αρχικά υπηρέτησε ως αρχidiaκονος του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου, ενώ στη συνέχεια ανέλαβε καθήκοντα γραμματέα στην Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών. Στο διάστημα του Εμφυλίου Πολέμου υπηρέτησε ως στρατιωτικός ιερέας, όπου αναδείχθηκε η γενναιότητά του και η αφοσίωσή του στον άνθρωπο σε δύσκολες εποχές. Μεταπολεμικά ανέλαβε διάφορα ενοριακά και διοικητικά καθήκοντα στην Αθήνα και υπήρξε καθηγούμενος της Ιεράς Μονής Ασωμάτων Πετράκη.

Ιδιαίτερη ήταν και η συμβολή του στη θεολογική εκπαίδευση, καθώς το 1961-62 υπηρέτησε ως διευθυντής της Θεολογικής Σχολής του Τιμίου Σταυρού στη Βοστώνη των ΗΠΑ. Το 1965 εξελέγη Μητροπολίτης Ζιχνών και Νευροκοπίου και το 1974 μετατέθηκε στην ιστορική Μητρόπολη Πατρών, όπου υπηρέτησε με συνέπεια και πνευματικό κύρος έως το 2005 οπότε και παραιτήθηκε λόγω ηλικίας.

Σαν Προσωπικότητα υπήρξε ιδιαίτερα αγαπητός τόσο στους ιερείς όσο και στον λαό για το ήθος, τη σοβαρότητα και τη μετριοπάθειά του. Εκοιμήθη εν Κυρίω στις 15 Νοεμβρίου 2008 στην Αθήνα, αφήνοντας πίσω του πλούσια πνευματική παρακαταθήκη και βαθιά αποτύπωση στην ιστορία της Μητροπόλεως Πατρών.

Ο Νικόδημος διακρινόταν για το ποιμαντικό, μουσικολογικό, λειτουργικό, υμνογραφικό αλλά και το εν γένει πολύπλευρο συγγραφικό του έργο. Έγραψε αγιολογικές μελέτες, υμνολογικά και ομιλητικά έργα, καθώς και μονογραφίες ιστορικού και εκκλησιαστικού περιεχομένου.

Χίου, Ψαρών και Οινουσσών Διονύσιος Μπαϊρακτάρης

Ο Μητροπολίτης Χίου, Ψαρών και Οινουσσών Διονύσιος Μπαϊρακτάρης (κατά κόσμον Νικόλαος) γεννήθηκε το 1927 στους Καλημεριανούς Ευβοίας. Αποφοίτησε από τη Θεολογική Σχολή Αθηνών το 1956 και στη συνέχεια παρακολούθησε μαθήματα Νομικής.

Χειροτονήθηκε διάκονος το 1952 και υπηρέτησε επί οκταετία ως αρχιδιάκονος στον Ιερό Μητροπολιτικό Ναό Αθηνών. Το 1960 χειροτονήθηκε πρεσβύτερος και εντάχθηκε στις τάξεις του Πολεμικού Ναυτικού, όπου υπηρέτησε έως το 1978. Κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας δίδαξε στις Παραγωγικές Σχολές Υπαξιωματικών Πόρου και Ναυστάθμου Σαλαμίνας και διετέλεσε Γενικός Διευθυντής Θρησκευτικού των Ενόπλων Δυνάμεων. Στις 6 Νοεμβρίου 1979 εξελέγη Μητροπολίτης Χίου, Ψαρών και Οινουσσών, χειροτονήθηκε στις 11 Νοεμβρίου και ενθρονίστηκε στις 16 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους.

Ο Μητροπολίτης Διονύσιος διακρίθηκε για τη λειτουργική του αρχοντιά, την απλότητα, την αγαθότητα και τη συγχωρητικότητα της καρδιάς του, καθώς και για τη φιλανθρωπία του και την υψηλή εθνική του συνείδηση. Με δικές του ενέργειες ιδρύθηκαν το «Διονυσίο» Εκκλησιαστικό Λύκειο Βορείου Αιγαίου, η Σχολή Εκκλησιαστικής Βυζαντινής Μουσικής, ο Οίκος Αγάπης για τη φιλοξενία ψυχικά ασθενών και το οικοτροφείο Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες. Εκοιμήθη εν Κυρίω στις 17 Ιουλίου 2011 στην Αθήνα, σε ηλικία 84 ετών. Η μνήμη του παραμένει ζωντανή στη Χίο και την Εκκλησία της Ελλάδος, ως παράδειγμα ταπεινού και αφοσιωμένου ποιμένα.

Σάμου Ειρηναίος Παπαδόπουλος

Ο Σεβασμιότατος Μητροπολίτης Σάμου Ειρηναίος (κατά κόσμον Ιωάννης Παπαδόπουλος ή Παπαμιχαήλ), γεννήθηκε το 1878 στο Κατιρλί της Βιθυνίας και σπούδασε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, απ' όπου αποφοίτησε το 1905 με πολυετή διακονία στον Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Χειροτονήθηκε διάκονος το 1903, έγινε επίσκοπος Δαρδανελίων-Λαμψάκου το 1913 και το 1926 εξελέγη Μητροπολίτης Σάμου και Ικαρίας. Ήταν βαθύς γνώστης θεολογίας, φιλοσοφίας και βυζαντινής μουσικής, με πλούσιο συγγραφικό έργο πέντε τόμων («Μελετήματα»), καθώς και μεταφραστής σημαντικών έργων. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ηγήθηκε της προσωρινής διοίκησης της Σάμου (8 Σεπτεμβρίου–17 Νοεμβρίου 1943), επιτυγχάνοντας την ενότητα των τοπικών δυνάμεων και την απρόσκοπτη επικοινωνία με την εξόριστη κυβέρνηση και την αντίσταση. Εκοιμήθη στην Αθήνα στις 29 Ιουνίου 1963 και αποτέλεσε φωτεινό παράδειγμα ορθόδοξης ηγεσίας, παιδείας και ποιμαντικής αφοσίωσης.

Ροδοστόλου Χρυσόστομος Λαυριώτης

Ο Σεβασμιότατος Επίσκοπος Ροδοστόλου Χρυσόστομος Λαυριώτης (κατά κόσμον Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος) γεννήθηκε το 1933 στην Αναγέννηση των Σερρών ως γιος του ιερέα Νικολάου Αναγνωστοπούλου. Το 1950 μπήκε στο Άγιον Όρος, όπου μονάζει από το 1951 και φοίτησε στην Αθωνιάδα Σχολή (1953–56), υπηρετώντας ως γραμματέας της Ιεράς Κοινότητας.

Το 1958–62 σπούδασε θεολογία στη Χάλκη, ενώ χειροτονήθηκε διάκονος (1960) και πρεσβύτερος (1965) από τον Μητροπολίτη Μιλητουπόλεως Ναθαναήλ. Ανέλαβε καθήκοντα καθηγητού (1963–67) και σχολάρχου (1967–88) στην Αθωνιάδα Σχολή, συμβάλλοντας σημαντικά στην εκπαίδευση μοναχών.

Στις 22 Απριλίου 1978 χειροτονήθηκε τιτουλάριος Επίσκοπος Ροδοστόλου, υπηρετώντας από το 1978 έως και την προαγωγή του, το 2023, σε εν ενεργεία Μητροπολίτη με τον ίδιο τίτλο. Έχει πλούσιο συγγραφικό έργο με θεολογικά και αγιορείτικα βιβλία. Διακρίνεται για τη μουσικολογική του κατάρτιση, ως μαθητής Αγιορειτών ψαλτών και αποτελεί σημαντική φωνή στη σύγχρονη αγιορείτικη ψαλτική παράδοση.

Β' Κεφάλαιο

Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος κυρός Χριστόδουλος

1. Βιογραφικό

Ο μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος κκ Χριστόδουλος (κατά κόσμον Χρήστος Παρασκευαΐδης, Αθήνα, 17 Ιανουαρίου 1939 – Αθήνα, 28 Ιανουαρίου 2008) διετέλεσε Μητροπολίτης Δημητριάδος και Αλμυρού (1974-1998) και κατόπιν προκαθήμενος της Εκκλησίας της Ελλάδος την περίοδο 1998 – 2008.

Γεννήθηκε στην Αθήνα στις 17 Ιανουαρίου 1939 και ήταν γιος των προσφύγων Κωνσταντίνου και Βασιλικής Παρασκευαΐδη. Η οικογένειά του καταγόταν από την Αδριανούπολη της Ανατολικής Θράκης και εγκαταστάθηκε στην Ξάνθη μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης. Όταν ήταν δύο ετών, μετά την εμπλοκή της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο το 1941, η οικογένειά του μετακόμισε για λόγους ασφαλείας στην Αθήνα, όπου ο μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος έζησε μέχρι την ηλικία των 35 ετών. Μαθήτευσε στο δημοτικό σχολείο «Κοραΐς» και κατόπιν στο Λεόντειο Λύκειο Πατησίων με άριστη επίδοση.

Το 1957, σε ηλικία 18 ετών, ήταν ψάλτης στην Αγία Ζώνη Κυψέλης, ναό στον οποίο λειτουργούσε ο τότε διάκονος Καλλίνικος Καρούσος (μετέπειτα Μητροπολίτης Πειραιώς). Εκείνος, τού γνώρισε τον Αθανάσιο Λενή (μετέπειτα Μητροπολίτη Καλαβρύτων Αμβρόσιο). Το 1958 οι τρεις ίδρυσαν τη μοναστική αδελφότητα «Χρυσοπηγή» στο Παγκράτι. Το 1961 εγκαταστάθηκε μαζί τους στη Μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων, της οποίας ορίστηκε ηγούμενος ο Καλλίνικος. Εκεί, εκάρη μοναχός στις 16 Μαΐου 1961 και την επόμενη μέρα χειροτονήθηκε διάκονος στον Ιερό Ναό Αγίων Αναργύρων Τρικάλων από τον Μητροπολίτη Τρίκης και Σταγών Διονύσιο. Μετά από παραμονή δύο ετών στη μονή, οι τρεις κληρικοί επέστρεψαν στην Αθήνα.

Το 1962 έλαβε το πτυχίο της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών με άριστα και το 1967 αποφοίτησε από τη Θεολογική Σχολή του ιδίου πανεπιστημίου με άριστα. Παράλληλα, σπούδασε βυζαντινή μουσική στο Ωδείο Αθηνών. Το 1982 υπέβαλε τη διδακτορική του διατριβή στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με τίτλο *«Ιστορική και Κανονική θεώρησης του Παλαιοημερολογητικού ζητήματος κατά τε την γένεσιν και την εξέλιξιν αυτού εν Ελλάδι»* και ονομάστηκε Διδάκτωρ του Κανονικού Δικαίου με βαθμό άριστα. Ήταν πτυχιούχος της γαλλικής και αγγλικής γλώσσας, καθώς και γνώστης της ιταλικής και γερμανικής.

Χειροτονήθηκε πρεσβύτερος το 1965 από τον Μητροπολίτη Κίτρους και Κατερίνης Βαρνάβα. Μετά από παραμονή σχεδόν ενός έτους στον Ιερό Ναό Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στον Άγιο Δημήτριο (Μπραχάμι), τοποθετήθηκε ως ιεροκήρυκας στον Ιερό Ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παναγίτσας) στο Παλαιό Φάληρο, όπου έμεινε για 9 χρόνια. Διετέλεσε γραμματέας της Ιεράς Συνόδου επί αρχιεπισκοπίας Ιερωνύμου Α΄ και Σεραφείμ.

Το 1974 εξελέγη Μητροπολίτης Δημητριάδος και Αλμυρού σε ηλικία 35 ετών. Η ενθρόνισή του έγινε στις 4 Αυγούστου 1974. Έλαβε μέρος σε εκκλησιαστικές αποστολές στο εξωτερικό. Συνέγραψε πλήθος Θεολογικών και ηθικοπλαστικών κειμένων και αρθρογράφησε στον εκκλησιαστικό τύπο και σε εφημερίδες. Ίδρυσε το «Σπίτι της Γαλήνης του Χριστού» για τους ηλικιωμένους, τη «Χριστιανική Αλληλεγγύη» για τους άπορους, το Κέντρο Συμπαράστασης Οικογένειας και τον Συμβουλευτικό Σταθμό Προβλημάτων Εφηβείας. Καθιέρωσε για πρώτη φορά κληρικολαϊκές συνελεύσεις, δημιούργησε κατασκηνώσεις για παιδιά όλων των ηλικιών, στέκι για τη νεολαία, τον ραδιοφωνικό σταθμό «Ορθόδοξη Μαρτυρία» (τον πρώτο για Μητρόπολη εκτός Αθηνών) και ιδιωτικό σχολείο της Μητρόπολης. Χορήγησε υποτροφίες εκ μέρους της Ιεράς Μητρόπολης και συνεισέφερε στην αποστολή αρρώστων στο εξωτερικό για θεραπεία. Επί των ημερών του λειτούργησε Ανοιχτό Πανεπιστήμιο και συγκρότησε ένωση για την προστασία της ελληνικής γλώσσας σε συνεργασία με επιστήμονες της περιοχής. Έμφαση έδωσε και στο έμπυχο υλικό της περιοχής. Είναι χαρακτηριστικό πως όταν πήγε για πρώτη φορά στον Βόλο υπήρχαν δώδεκα ιερείς θεολόγοι, ενώ όταν έφυγε άφησε πίσω του περίπου ογδόντα.

Ύστερα από την 24χρονη καρποφόρο ποιμαντορία του στη Μητρόπολη Δημητριάδος, εξελέγη Αρχιεπίσκοπος Αθηνών & πάσης Ελλάδος στις 28-4-1998, σε ηλικία 59 ετών. Η άνοδος του Χριστοδούλου στον θρόνο των Αθηνών έμελλε να αποδείξει περίτρανα ότι ο Αρχιεπίσκοπος διέθετε σπάνια ηγετικά χαρίσματα και δημιουργικό εκκλησιαστικό φρόνημα. Από τη φύση του ακαταπόνητος και πλούσιος σε πνευματικά τάλαντα και αρετές εργάζεται άοκνα, έχοντας ως κίνητρο της φιλοπονίας του την πίστη στον Χριστό και στην Εκκλησία και την αγάπη του προς τον άνθρωπο. Ασυμβίβαστος με τις κοινωνικές συμβατικότητες και έχοντας οξεία την ιστορική όραση, βαθιά την πίστη στις πνευματικές αρετές της ελληνικής φυλής και στην ελληνοχριστιανική αποστολή του Έθνους, υπεραμύνεται του δικαιώματος της Εκκλησίας να πρωταγωνιστεί στις κοινωνικές επάλξεις, ασκώντας ισχυρότατη επίδραση στον λαό με την παρηγορία του, την ανιδιοτέλεια του βίου του, τα υψηλά υπέρ

της Εκκλησίας και του Έθνους οράματα, με τους ποικίλους αγώνες του και τις πολυπληθείς συγγραφές του. Το έργο το οποίο είχε επιτελέσει μέχρι τον θάνατό του θαυμάζεται από πολλούς και επαινείται. Υπήρχαν, όμως και εκείνοι οι οποίοι το πολεμούσαν και συστηματικά το διέβαλλαν. Παρέμενε αμετακίνητος στις αρχές του, γιατί γνώριζε καλά ότι *«ο Έλληνας Ιεράρχης βρίσκεται συχνά μπροστά σε ιστορικές ώρες, κατά της οποίες θα πρέπει να παλέψει για τα δίκαια του Έθνους. Δεν είναι μόνον η πίστις που τον κινεί, αλλά και το Έθνος. Αυτή η συνάφεια Εκκλησίας και Έθνους που σήμερα κάποιους σκανδαλίζει, υπήρξε η βάση της παραδόσεως. Και κάθε Έλληνας Ιεράρχης είναι συχνά υποχρεωμένος να αγωνισθή καθοδηγούμενος από τα οράματα που σαρκώνει η παράδοση»*. Με δεδομένη την αρχή αυτή αγωνιζόταν με κάθε τρόπο και καθοδηγούσε το σκάφος της Ελλαδικής Εκκλησίας, μέχρι την ώρα του μακαρίου θανάτου του, στις 5.15 π.μ. τα ξημερώματα της Δευτέρας της 28^{ης} Ιανουαρίου 2008.

2. Η σχέση του με την βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική

Τα νεανικά χρόνια

Όπως προαναφέραμε, ο μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος γεννήθηκε στην Ξάνθη το 1939. Η οικογένειά του εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1941 στην Κυψέλη με ενορία τον Ιερό Ναό Αγίας Ζώνης. Η μητέρα του Βασιλική ήταν ευσεβής γυναίκα και του μετέδωσε την αγάπη για τον Χριστό και την Εκκλησία από παιδί. Μεγαλώνοντας, άρχισε να πηγαίνει στην Εκκλησία της ενορίας του και σιγά – σιγά ανέβηκε στο ιερό αναλόγιο. Ήταν η πρώτη επαφή καθώς και η αρχή της σχέσης του με την Βυζαντινή Μουσική. Όπως είχε δηλώσει ο ίδιος, αγαπούσε να πηγαίνει στον ναό κάθε πρωί, πριν πάει σχολείο και να διαβάζει τον Όρθρο και κάθε απόγευμα τον Εσπερινό. Αργότερα, καθώς μεγάλωσε, στα 18 του, ανέλαβε να διακονήσει τον ναό ως Ιεροψάλτης από το 1957 μέχρι το 1961, έτος κατά το οποίο και εκάρη μοναχός στην Ιερά Μονή Βαρλαάμ Μετεώρων.

Σε ό,τι αφορά της μουσικές του σπουδές, υπήρξε διπλωματούχος του Ωδείου Αθηνών με δάσκαλο τον αείμνηστο πρωτοψάλτη του Καθεδρικού Μητροπολιτικού Ιερού Ναού Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Αθηνών Σπυρίδωνα Περιστέρη. Τα χρόνια που υπήρξε φοιτητής, σύμφωνα με της προσωπικές του εξομολογήσεις, ήταν ιδιαίτερα προσεκτικός, ειδικά στις εξόδους του. Θεωρούσε πως το να είναι ψάλτης και παράλληλα να κάνει κάτι άξιο αρνητικού σχολιασμού δεν θα πρόσβαλε μόνο τον ίδιο, αλλά θα ήταν κακό ακόμη και για την Εκκλησία. Υπολόγιζε το ιερό διακόνημα του

ιεροψάλτη όχι σαν μια απλή ιδιότητα που διαθέτει κανείς μόνο όταν εκπληρώνει τα ψαλτικά καθήκοντά του. Έχει ιερότητα, η οποία όχι μόνο δεν αναστέλλεται μετά το πέρας της εκάστοτε ακολουθίας, αλλά και πρέπει να συνοδεύει τον ιεροψάλτη και σε κάθε πτυχή της καθημερινής του ζωής. Φαίνεται ότι από μικρός είχε κατανοήσει τον ρόλο του ιεροψάλτη και κατείχε το χαρακτηριστικό ήθος που αρμόζει στην υψηλή αυτή διακονία.

Μετά την είσοδο στον κλήρο

Όσοι τον γνώρισαν, είτε ως κληρικό είτε ως λαϊκό και είχαν την ευκαιρία να λειτουργήσουν μαζί του, επιβεβαιώνουν ότι ήταν ιδιαίτερα ακριβής με το τυπικό των ακολουθιών. Ήταν φιλακόλουθος και επιζητούσε να ακούει πάντα έναν αξιόλογο ψάλτη, καλλίφωνο αλλά και πιστό στην τήρηση του τυπικού. Ιδιαίτερα αυστηρός, πίστευε ότι η λειτουργία αν δεν έχει ακρίβεια στην σειρά και το τυπικό της χάνει την λαμπρότητα, ενώ δεν συμβιβαζόταν με την τακτική της συντόμευσης της ακολουθίας, ακόμη και αν αυτή έφτανε να τελειώσει κοντά της μεσημβρινές ώρες!²

Υπήρξε από τους πιο καλλίφωνους κληρικούς της Αρχιεπισκοπής Αθηνών. Η πρότερη διακονία του ως ιεροψάλτη τον βοήθησε ιδιαίτερα σε αυτό. Εξιστορείται πως το 1973, ο αείμνηστος Μανώλης Χατζημάρκου μετέβη από τον Βόλο στην Αθήνα προκειμένου να ηχογραφήσει δίσκο με την Θεία Λειτουργία. Απευθύνθηκε στην Αρχιεπισκοπή και ζήτησε από κάποιους γνωστούς του να του υποδείξουν έναν ιερέα για να αποδώσει τις εκφωνήσεις για χάρη του δίσκου. Οι άνθρωποι της Αρχιεπισκοπής τού υπέδειξαν τον Χριστόδουλο, ο οποίος εκείνη την εποχή ήταν Αρχιγραμματέας της Ιεράς Συνόδου. Πού να ήξερε ο Χατζημάρκου πως ο πατήρ Χριστόδουλος που μόλις γνώρισε στην Αθήνα σε λίγους μήνες θα ήταν ο Δεσπότης, τον οποίο θα καλωσόριζε στον Βόλο!

Μητροπολίτης Δημητριάδος και Αλμυρού (1974-1998).

Η παρούσα εργασία γράφεται στον Βόλο, στο επίκεντρο ίσως των περισσότερων διηγήσεων για την επαφή του μακαριστού Χριστοδούλου με την ιερά τέχνη του Δαμασκηνού. Ο Βόλος, 27 χρόνια μετά την εκλογή του και την αναχώρησή

²Στην κωμόπολη του Αγίου Λαυρεντίου του Πηλίου ιστορείται το παρακάτω συμβάν. Σύμφωνα με μαρτυρίες, σε πανήγυρη του Αγίου Νεομάρτυρος Αποστόλου του Νέου την δεκαετία του 90', κατά την ποιμαντορία του Αρχιεπ. Χριστοδούλου στον Βόλο την 16^η Αυγούστου, οι Ιεροψάλτες μαρτυρούν ότι «Δι' ευχών» μπήκε λίγα λεπτά πριν τις 12! Οι δε ψάλτες μαζί με τα τροπάρια κατά την διανομή του αντιδώρου κατέβηκαν από το αναλόγιο στις 12:10!

του για την Αθήνα, έχει ακόμα ζωντανές και ανάγλυφες της μνήμες από τις πάμπολλες ακολουθίες στις οποίες χοροστατούσε. Η αγάπη του, άλλωστε, γι' αυτές δεν τον άφηνε να κουραστεί με αποτέλεσμα η βιωματική του σχέση με τη λατρεία, ο νεανικός του ενθουσιασμός, το ασίγαστο πάθος του για την ευταξία και την ακρίβεια των ακολουθιών και η μελωδικότατη φωνή του να παραμένουν αλησμόνητα στον νου των χιλιάδων κληρικών και λαϊκών του Βόλου, του δυσπρόσιτου Πηλίου, της μακρινής Αγιάς και της μεγάλης επαρχίας του Αλμυρού, οι οποίοι είχαν την ευλογία να συλλειτουργήσουν μαζί του.

Αγαπούσε να επισκέπτεται όλα τα χωριά του Πηλίου, να τελεί λειτουργίες και να διδάσκει το ποίμνιο, θεολογικά αλλά και λειτουργικά ζητήματα. Ο διάδοχός του, Σεβασμιότατος Μητροπολίτης Δημητριάδος και Αλμυρού κ. Ιγνάτιος, ανέφερε πως *«με την άφιξή του στον Βόλο το 1998 βρήκε έναν λαό ιδιαίτερα κατηχημένο, με την μέριμνα πάντα του προκατόχου του»*. Η επαρχία έχει να θυμάται από τον Χριστόδουλο τα αμέτρητα πανηγύρια σε μακρινά εξωκλήσια, τους Χαιρετισμούς, τις Παρακλήσεις, τα προσκυνήματα και τις Προηγιασμένες Θείες Λειτουργίες σε όλη την Μητρόπολη, από το ένα της άκρο έως το άλλο.

Ο μακαριστός χαρακτηριζόταν από κοινωνικότητα και προσήνεια σε σχέση με το ποίμνιό του και ειδικότερα σε σχέση με τους ιεροψάλτες της Μητροπόλεώς του. Ο ιεροψαλτικός κόσμος του Βόλου τον θυμάται ως έναν Ιεράρχη με χαρακτηριστική αγάπη για τη Μουσική. Ποτέ του δεν πίεσε τους Ιεροψάλτες να συντομεύουν την ακολουθία, να διαλέγουν απλά και σύντομα μαθήματα, πάρα τους προέτρεπε να χρησιμοποιούν ό,τι άρμοζε καλύτερα στην κάθε περίπτωση. Όποτε μπορούσε και όταν η ακολουθία το επέτρεπε, προσέγγιζε το αναλόγια για να ψάλει μαζί με τους ιεροψάλτες, ενώ αγαπούσε ιδιαίτερα τα «άγνωστα» στους περισσότερους ψάλτες μαθήματα, τους Καλοφωνικούς Ειρμούς, τις αργές Δοξολογίες, ενώ σε ό,τι αφορά τις αργές Καταβασίες γνώριζε σχεδόν της περισσότερες από αυτές από στήθους με μεγάλη ακρίβεια σε σχέση με το πρωτότυπο. Στις μεγάλες εορτές συνήθιζε να ζητά από τον χορό να τον συνοδεύσει στις αργές Καταβασίες κατά τη χοροστασία του.

Χαρακτηριστική ιστορία της αγάπης του και του ενδιαφέροντος για την μουσική είναι αυτή που διαδραματίστηκε στην πανήγυρη του Αγίου Αποστόλου του Νέου στον Άγιο Λαυρέντιο Πηλίου,³ την δεκαετία του '90. Ο ψάλτης της πανήγυρης

³ Ο Άγιος Νεομάρτυς Απόστολος ο Νέος εξ Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου γεννήθηκε στην κωμόπολη του Αγίου Λαυρεντίου το 1667, ομολόγησε την πίστη του και μαρτύρησε στην Κωνσταντινούπολη το 1682 σε ηλικία 18 ετών. Η μνήμη του τιμάται στις 16 Αυγούστου, ενώ η θαυματουργή Κάρα του φυλάσσεται στον ομώνυμο ναό του χωριού και η πανήγυρη αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα προσκυνήματα της

Απόστολος Αλκ. Μιχάλης⁴ ρώτησε τον Σεβασμιότατο αν επιθυμεί να ψαλούν Τυπικά κατά τη Θεία Λειτουργία. Ο Χριστόδουλος δέχτηκε με χαρά και πρότεινε να τα ψάλουν σε ήχο βαρύ διατονικό. Ο Απόστολος Μιχάλης αποκρίθηκε πως δεν τα είχε στο ρεπερτόριό του και δεν τα είχε μαζί του στο χωριό για να τα ψάλει. Πρότεινε να τα ξεκινήσει από στήθους ο Σεβασμιότατος και ο ίδιος θα συνέχιζε ομοίως. Τότε ο Δεσπότης χαμογέλασε και δέχτηκε. Τελειώνοντας την ακολουθία, ο Σεβασμιότατος συνεχάρη τον Απόστολο Μιχάλη λέγοντας πως τα είπε σαν να τα είχε διαβάσει από διφθέρας!

Οι ιερείς που διακόνησαν δίπλα του, τον θυμούνται να προσμένει με λαχτάρα την Μεγάλη Εβδομάδα, προκειμένου να απολαύσει της απείρου κάλλους ύμνους της. Από νεαρός χρησιμοποιούσε κλασικά βιβλία· για την περίοδο του Τριωδίου είχε μαζί του το Τριώδιο του Θρασύβουλου Στανίτσα, ενώ συχνά η μουσική του φαντασία, η γνώση μέχρι κεραίας του περιεχομένου των ύμνων και η πνευματική μεταρσίωση που βίωνε – ιδιαίτερα κατά της ακολουθίας της Μ. Εβδομάδος – τον οδηγούσαν να ξεφεύγει κάπως από τον μουσικό τονισμό του κλασικού κειμένου και να επιλέγει άλλες μελωδικές γραμμές, αρμοδιότερες για την απόδοση του νοήματος των ύμνων. Αποτελούσε καύχημα για τους ψάλτες του Βόλου, ότι ο επίσκοπος είχε τέτοια αγάπη για την καθ' ημάς μουσική και αυτό είναι πανθομολογούμενο.

Η αγάπη για την μουσική δεν είναι το μόνο που συνέδεσε τους ιεροψάλτες του Βόλου με τον μακαριστό Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο. Η οικειότητα στη σχέση τους ήταν χαρακτηριστική. Παλαιοί δάσκαλοι του Βόλου διηγούνται πως ήταν συχνό φαινόμενο ο Δεσπότης να επισκέπτεται τη Σχολή Βυζαντινής Μουσικής της Μητροπόλεως, να ανοίγει ξαφνικά την πόρτα της αίθουσας την ώρα του μαθήματος, να κάθεται μαζί με τους μαθητές και να παρακολουθεί κανονικά το μάθημα, όχι με ύφος ελεγκτικό απέναντι στον δάσκαλο, αλλά με γνήσια αγάπη για την εκμάθηση της Βυζαντινής Μουσικής.

Τέλος, ιστορική αποτελεί η ομιλία του Αρχιεπισκόπου Χριστοδούλου στο Ηρώδειο το 1978, κατά την οποία επικεντρώθηκε στη βυζαντινή μουσική. Στην

περιοχής. Ο Χριστόδουλος ως Μητροπολίτης Δημητριάδος ευλαβούταν ιδιαίτερα τον Άγιο και ανέμενε κάθε χρόνο με ενθουσιασμό την πανήγυρη.

⁴ Ο Απόστολος Αλκ. Μιχάλης υπήρξε ένας από τους καλλιφωνότερους και πιο καταρτισμένους ιεροψάλτες του β' μισού του περασμένου αιώνα. Γόνος οικογενείας με ιεροψαλτική παράδοση, γεννήθηκε το 1931 στα Κάτω Λεχώνια Βόλου και έπειτα από την 20μηνι μαθητεία του στον Τρύφωνα Γερόπουλο, διηκόνησε ως Πρωτοψάλτης των Ι. Ν. Αγίων Θεοδώρων Βόλου (1956-1986) και Αγίου Γεωργίου Αγριάς (1986-2012). Μελοποίησε ακολουθίες για τοπικούς Αγίους και δίδαξε την Ψαλτική Τέχνη σε πολλούς μαθητές, ανάμεσά τους και στους γιους του, Αλκιβιάδη και Χρήστο, οι οποίοι συνεχίζουν σήμερα την ιεροψαλτική παράδοση της οικογενείας.

εκδήλωση αυτή, ο τότε Μητροπολίτης Δημητριάδος ανέδειξε τη σημασία της βυζαντινής μουσικής ως αναπόσπαστου στοιχείου της Ορθόδοξης λατρευτικής παράδοσης και της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Τόνισε τη διαχρονική αξία της και την ανάγκη διατήρησης και μετάδοσής της στις επόμενες γενιές.

Αρχιεπίσκοπος Αθηνών 1998-2008

Μετά την εκλογή του στον Αρχιεπισκοπικό θρόνο και πλέον με βήμα πιο κεντρικό (αποδέκτης της ποιμαντορίας του θα ήταν από δω και πέρα όλη η Ελλάδα) δεν άργησε να καταδείξει και από την καινούργια του θέση το ενδιαφέρον του για την ιερά τέχνη του Δαμασκηνού. Αξιοποίησε αυτό το βήμα για να γνωρίσει την Ελληνική Εκκλησιαστική Μουσική στο ευρύ κοινό.

Με αυτό τον τρόπο, με την εκλογή του το 1998 στην Αρχιεπισκοπή, προτρέπει το Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας να προχωρήσει στο Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο, Μουσικολογικό και Ψαλτικό, το οποίο και πραγματοποιείται το 2000. Έκτοτε, το Συνέδριο αποτελεί εδραιωμένο θεσμό, ο οποίος επαναλαμβάνεται κάθε τρία χρόνια, μέχρι και σήμερα.

Με την εκλογή του και κατά την, σχετικά, βραχεία παραμονή του στον Αρχιεπισκοπικό θρόνο απέκτησε συνεργάτες, οι οποίοι σήμερα διακονούν σε κάθε γωνιά της Εκκλησίας της Ελλάδος. Δεν είναι τυχαίο πως οι κοντινοί του συνεργάτες κληρικοί ήταν – αν όχι πάντα μουσικά καταρτισμένοι – απαραίτητως καλλίφωνοι. Δεν ήθελε να αδιαφορούν για την τάξη της ακολουθίας και κυρίως για τη σωστή μουσικά απόδοση των ιερατικών εκφωνήσεων. Γι' αυτό και στην Αθήνα – σε μικρότερο βαθμό λόγω της βραχείας ποιμαντορίας του – και στην μητρόπολη της Δημητριάδος –σε καθολικό, σχεδόν, βαθμό – φρόντισε τα πνευματικά του «παιδιά», τους κληρικούς, να τα καταρτίσει, τόσο μουσικά όσο και να τα εμπνεύσει να αγαπήσουν την Βυζαντινή Μουσική, όσο και εκείνος.

Φυσικά, η προσπάθεια αυτή έπιασε τόπο, καθώς οι Διευθυντές των Σχολών Βυζαντινής Μουσικής της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών και Μητρόπολης Δημητριάδος, πανοσιολογιότατοι Αρχιμανδρίτες πατέρες Ειρηναίος Νάκος και Επιφάνιος Οικονόμου αποτέλεσαν αγαπητούς κληρικούς και συνεργάτες του μακαριστού. Δεν μπορούμε να παραλείψουμε το γεγονός, ότι μερικοί από τους Μητροπολίτες που εκλέχθηκαν επί των ημερών του μακαριστού είναι καλλίφωνοι και γνώστες της ψαλτικής τέχνης, όπως ο Σεβασμιότατος Μητροπολίτης Καισαριανής,

Βύρωνος και Υμηττού κ. Δανιήλ, ο Σεβασμιότατος Μητροπολίτης Σερρών και Νιγρίτης κ. Θεολόγος και άλλοι.

3. Συγγραφή εγχειριδίων – εγκύκλιοι

Ο μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος έδειξε ιδιαίτερη μέριμνα για τον θεσμό του ιεροψάλτη. Τον θεωρούσε σημαντικότερο θεσμό μέσα στην Εκκλησία και από την θέση ευθύνης που κατείχε προσπάθησε να διασφαλίσει όσο το δυνατόν καλύτερα την ορθή λειτουργία αυτού. Απόδειξη όλων αυτών είναι η έκδοση εγχειριδίων και εγκυκλίων με στόχο την επιμόρφωση των ιεροψαλτών, την ορθή τέλεση των ακολουθιών, τη συνειδητοποίηση της μεγάλης ευθύνης που συνεπάγεται το ιερό λειτούργημά τους και την πατρική παρότρυνση να καλλιεργήσουν ακόμη περισσότερο την τέχνη της μουσικής και την αγάπη που ήδη είχαν για αυτή.

Εγκύκλιοι

Οι εγκύκλιοι που εξέδωσε όσο χρημάτισε Μητροπολίτης Δημητριάδος ανέρχονται στις εννέα, ενώ ως Αρχιεπίσκοπος εξέδωσε ακόμη τρεις.

Βόλος

- Έπισκοπικές υποδείξεις προς τούς Ίεροψάλτες. Έγκύκλιος, 29/11/1976.
- Περί του τρόπου της ψαλμωδίας Έγκύκλιος 7^η, 11/2/1977.
- Βασικές αρχές του Ίεροψαλτικού Λειτουργήματος Α΄ Έγκύκλιος 89^η, 19/8/1983.
- Συνεργασία Έκκλησιαστικῶν Συμβουλίων-Ίεροψαλτῶν Α΄ Έγκύκλιος 39^η, 30/11/1989.
- Συνεργασία Έκκλησιαστικῶν Συμβουλίων-Ίεροψαλτῶν Β΄ Έγκύκλιος 69^η, 16/8/1991.
- Σχέσεις Ίερέων της Ίεροψαλτῶν Έγκύκλιος 124^η, 13/1/1994.
- Βασικές αρχές του Ίεροψαλτικού λειτουργήματος Β Έγκύκλιος 125^η, 13/1/1994.
- Περί της σημασίας του Ίεροψαλτικού λειτουργήματος Έγκύκλιος 131^η, 3/5/1994.
- Τιμή της Ίεροψαλτικό κόσμου Έγκύκλιος 144^η, 2/5/1995.

Αθήνα

- Περί του Ίεροψαλτικού λειτουργήματος Έγκύκλιος Ζ΄ 19/2/2001.

- Παραινέσεις της Ίεροψάλτες Α' Έγκύκλιον Σημείωμα 36°, 8/8/2005.
- Παραινέσεις της Ίεροψάλτες Β' Έγκύκλιος ΙΣΤ', 2/2/2006.

Εκδόσεις

Η μεγάλη αγάπη για το ποίμνιό του, αλλά και η ανησυχία του για την ροή του βίου και την σωτηρία του, τον οδήγησαν να συγγράψει πολλά βιβλία για διάφορα φλέγοντα ζητήματα της εποχής του, για θέματα πίστεως και δόγματος, για θέματα που αφορούσαν τη ζωή του χριστιανού στον σύγχρονο κόσμο, βιβλία ερευνητικά και ιστορικά και τέλος εγχειρίδια για την τέλεση των ακολουθιών. Σε ό,τι αφορά τα ζητήματα των ιεροψαλτών και της μουσικής εμφανίζονται στη συλλογή των συγγραμμάτων του τέσσερα τον αριθμό:

Τα **Μουσικολογικά Ανάλεκτα** αποτελούν ένα βιβλίο κυρίως ερευνητικό, το οποίο - όπως αναφέρει ο πρόλογος την Αποστολικής Διακονίας - *«μελετά από διαφόρων πρισμάτων διάφορα προβλήματα και ζητήματα σχετιζόμενα της την θεωρητική και πρακτική όψη της Βυζαντινής μουσικής, όπως την γνωρίζουμε σήμερα»*.

Το **Εγχειρίδιο Ιεροψαλτών** είναι μια προσπάθεια του μακαριστού Χριστοδούλου να συγκεντρώσει όλους τους κανόνες που αναφέρονται αργότερα και στις εγκυκλίους και οι οποίοι πρέπει να διέπουν τους ιεροψάλτες. Επιλέχθηκε ως υπότιτλος η φράση *«βασικές υποχρεώσεις του ιεροψαλτών στην λειτουργική αναγέννηση»*. Συντάσσεται σε μια εποχή όπου, όπως σημειώνεται στον πρόλογο *«οι ετερόδοξες εκκλησίες αρχίζουν να ερευνούν την ορθόδοξη λειτουργική πρακτική, την οποία η ορθόδοξη εκκλησία φυλάσσει ως τη μόνη γνήσια και πιο αρχαιοπρεπή, και επιχειρούν να την επαναφέρουν (ως εκ τούτου και η «αναγέννηση»)»*. Με αυτήν την αφορμή ο συγγραφέας επιχειρεί να τονίσει κάποια σημαντικά σημεία του διακονήματος του ιεροψάλτη διαχρονικά, με σκοπό τη διατήρηση του γνήσιου χαρακτήρα της ορθόδοξης λατρείας.⁵

Η έκδοση **«Υμνολογικά Μελέται»** εκθέτει στον πρόλογο το κύριο θέμα της *«Ο πολύτιμος υμνολογικός πλούτος της Εκκλησίας δεν προσφέρει μόνον ευκαιρίας κατανυκτικής εμβαθύνσεως εις το εννοιολογικόν του περιεχόμενον, αλλά και θέτει ενίοτε ενδιαφέροντα εσωτερικά προβλήματα είτε καλολογικής, είτε ιστορικής μορφής, τα οποία απασχολούν συνήθως της ειδικούς επιστήμονας»*. Είναι ένα πόνημα το οποίο θέλει να

⁵ Σήμερα, η Γ' έκδοση (2021) του εγχειριδίου διατίθεται στους μαθητές της Σχολής Βυζαντινής Μουσικής της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος σε επικαιροποιημένη γλώσσα και φιλολογική επιμέλεια του κ. Δημητρίου Κατσικλή, Φιλολόγου, Πρωτοψάλτου του Ι.Ν. Αναλήψεως του Χριστού Βόλου και Καθηγητού της Σχολής, προλογιζόμενη του Διευθυντή της π. Επιφανίου Οικονόμου.

δημιουργήσει στον αναγνώστη ένα πλαίσιο κατανόησης των υμνολογικών κειμένων, πιστεύοντας πως αυτό θα συμβάλει και στην πνευματική κατάρτιση του πιστού.

Τέλος, η έκδοση **«βασικά χαρακτηριστικά Γνωρίσματα της Βυζαντινής Μουσικής»** αποτελεί ένα κείμενο που δείχνει τον φιλομαθή χαρακτήρα του Μακαριστού αρχιεπισκόπου Χριστοδούλου. Ο Αρχιεπίσκοπος δεν ήταν απλώς ένας ιεράρχης με σχετικά καλή μουσική παιδεία, ούτε υπήρξε απλώς καλλίφωνος ψάλτης και κληρικός. Ήταν ένας άνθρωπος με πάθος για την βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική, που εκδήλωνε παράλληλα και έντονο ενδιαφέρον για την έρευνα και την επιστημονική μελέτη της. Δεν περιορίζεται μόνο στην μελέτη και εξάσκηση της μουσικής αλλά γοητεύεται από τον πλούτο της, τόσο μουσικά όσο και ιστορικά. Ειδικότερα, ως προς το περιεχόμενο, η εργασία αυτή αποτελεί ένα συγκεντρωτικό κείμενο από μελέτες που έκανε ο Αρχιεπίσκοπος πάνω σε κείμενα του Σεβασμιότατου Μητροπολίτου Σερβίων και Κοζάνης κ. Διονυσίου Ψαριανού. Η εργασία φέρει τον υπότιτλο: Ανάτυπον εκ του Β' τόμου του έργου *«ΟΙΚΟΔΟΜΗ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΑ» — «Εκφρασις αγάπης της τιμής εις τον Σεβ. Μητροπολίτην Σερβίων της Κοζάνης ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ»*, τον οποίο φαίνεται να έχει μελετήσει εις βάθος και να τρέφει για αυτόν μεγάλο σεβασμό.

4. Ηχογραφήσεις

Οι δυνατότητες της τεχνολογίας και του διαδικτύου στη σημερινή εποχή παρέχουν ακουστικό υλικό για την έρευνα αλλά και διατηρούν τις μνήμες των ακολουθιών στις οποίες πήρε μέρος ο μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος. Οι ηχογραφήσεις αυτές είναι αναρτημένες στο διαδίκτυο και ελεύθερες για κάθε φιλόμουσο ακροατή, ο οποίος θέλει σήμερα να απολαύσει τον καλλικέλαδο Ιεράρχη να αποδίδει ύμνους για τους οποίους οι παλαιοί μιλούν και θαυμάζουν. Μια ενδεικτική συλλογή από αυτές τις ελεύθερες ηχογραφήσεις είναι η παρακάτω:

- Ακάθιστος Ύμνος 3/4/1998, Άγιος Νικόλαος Βόλου
<https://youtu.be/SV9yrmRngBc?si=jkHtrQCrCh2JVt6W>
- Ακάθιστος Ύμνος 2003, Μητρόπολη Αθηνών
<https://youtu.be/7H5YkJ-BCm0?si=h159eoWWDLTRetS8>
- Ύμνοι Μεγάλης Τεσσαρακοστής, 1998
https://youtu.be/zXPInE7zv4c?si=V6-z7zV_xqV1BCTU
- Όρθρος Μ. Παρασκευής, 2007 (Απόδοση «Εξέδυσαν με»!)

https://youtu.be/xc_jzWdIo6k?si=j8NUKoe7GSD000Ih

- Μεγάλη Παρασκευή 1977, Ι. Μ. Παναγίας Ξενιάς Αλμυρού Μαγνησίας
<https://youtu.be/SmWXtiEH8cE?si=XunyyocCYP0PsiEM>
- Αποκαθήλωση 2007, (απόδοση «Σε τον Αναβαλλόμενον»)
<https://youtu.be/2DWOWtghi5Q?si=1PgL6E2cZdXSbGi9>
- «Ο Άγγελος Εβόα», Θ' Ωδή Πάσχα, Ι.Ν. Αναλήψεως Βόλου, 1998 (τελευταία Λειτουργία στον Βόλο)
<https://youtu.be/MJFUcQUudj0?si=OfZFr5f9vzf5dFDZ>
- Εσπερινός της Αγάπης – Αφιέρωμα CD Αποστολικής διακονίας

Επίλογος

Μέσα από ήχους αιώνων, η Βυζαντινή μουσική αναδύεται όχι απλώς ως τέχνη, αλλά ως φωνή που αντηχεί στις ψυχές των ανθρώπων. Οι άνθρωποι που ασχολήθηκαν με την Βυζαντινή Μουσική, μάς παρέδωσαν μια τέχνη η οποία περιγράφει με αριστοτεχνικό τρόπο την ανάγκη κοινωνίας του πλάσματος με τον Δημιουργό. Οι Ιεράρχες που γοητεύτηκαν από το μεγαλείο αυτής ύμνησης προσπάθησαν να προσεγγίσουν την τέχνη του Κουκουζέλου. Μέσα στην χορεία αυτών ανήκει και ο Μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χριστόδουλος υπήρξε μια εξέχουσα προσωπικότητα της σύγχρονης Εκκλησίας της Ελλάδος, με ιδιαίτερη ευαισθησία και αγάπη στη Βυζαντινή Εκκλησιαστική Μουσική. Η σχέση του με αυτό το ανεκτίμητο κομμάτι της ορθόδοξης παράδοσης δεν ήταν απλώς θεσμική ή τυπική, αλλά βαθιά βιωματική και ουσιαστική, εξαιρετικά δύσκολη στο να περιγραφεί και να σημειωθεί η κάθε πτυχή της.

Ως ιεράρχης με καλλιτεχνική παιδεία και πνευματική καλλιέργεια, συνέβαλε αποφασιστικά στη διατήρηση και την προβολή της Βυζαντινής Μουσικής, ενισχύοντας τη θέση της, τόσο εντός της Εκκλησίας όσο και στη σύγχρονη πολιτιστική ζωή. Η στάση και η προσφορά του αποτελούν ένα ζωντανό παράδειγμα του πως η εκκλησιαστική παράδοση μπορεί να παραμείνει ζωντανή και επίκαιρη μέσα από τη δράση φωτισμένων ηγετών.

Βιβλιογραφία

- Γεωργίου Παπαδοπούλου, *Ιστορική Επισκόπησις της Βυζαντινής Εκκλησιαστικής Μουσικής*, εκδόσεις «ΤΕΡΤΙΟΣ», Κατερίνη, 1990
- Μιχάλη Χρήστου Α., «Εμμανουήλ Χατζημάρκου. Ένας σπουδαίος Βολιώτης εκκλησιαστικός μουσικός. Βιοεργογραφία και μουσικολογικές προσεγγίσεις», Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Βόλος, Φεβ. 2024.
- Χριστοδούλου, Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος, *ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΙΕΡΟΨΑΛΤΟΥ*, έκδοση Σχολής Βυζαντινής Μουσικής Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος και Αλμυρού, Βόλος, 2021

Σύνδεσμοι

- Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών
<https://www.iaath.gr/>
- Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος και Αλμυρού
<https://imd.gr/>
- Ιστοσελίδα Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος
<https://www.archxristodoulos.gr/>
- Σχολή Βυζαντινής μουσικής Ι.Μ.Δ.
<https://sxolibmimd.gr/>
- Εκκλησιαστικό Ίδρυμα Βυζαντινής και Παραδοσιακής μουσικής Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών
<https://www.sholi.gr/>
- Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας
<https://www.ibyzmusic.gr/>

Ευχαριστίες

- Στον πανοσιολ. Αρχιμ. π. Επιφάνιο Οικονόμου, Διευθυντή της Σχολής Βυζαντινής Μουσικής Ι.Μ. Δημητριάδος και Αλμυρού.
- Στον κ. Αλκιβιάδη Μιχάλη, Καθηγητή Βυζαντινής Μουσικής, Πρωτοψάλτη Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου Αγριάς Βόλου.
- Στον κ. Χρήστο Μιχάλη, Καθηγητή Βυζαντινής Μουσικής, Πρωτοψάλτη Ι.Ν. Ευαγγελισμού τη Θεοτόκου Νέας Ιωνίας Βόλου.
- Στον κ. Δημήτριο Κατσικλή, φιλόλογο, Καθηγητή Βυζαντινής Μουσικής, Πρωτοψάλτη Ι.Ν. Αναλήψεως του Χριστού Βόλου.